

SAMENVATTING

Europeanen stellen het ouderschap steeds verder uit. Vrouwen in Ierland, Italië, Frankrijk, Nederland, Spanje, Zweden en Zwitserland krijgen hun eerste kind na hun 28-jarige leeftijd, gemiddeld 4 jaar later dan de generatie van hun moeders. Gelijktijdig daalt de periode vruchtbaarheid tot ongekende lage niveaus, vooral in landen van Centraal en Oost Europa. In 2001 kende Europa een vruchtbaarheidscijfer (TFR) van 1.39. In alle post-communistische landen van Europa en alle landen van Zuid Europa (behalve Portugal) werd een TFR van minder dan 1.4 geregistreerd. In vijftien landen was de TFR lager dan 1.30. Deze twee trends – uitstel van het eerste kind en daling van de vruchtbaarheid tot ongekende lage niveaus – zijn aan elkaar gerelateerd.

De centrale vraag in dit boek is of de zeer lage periode vruchtbaarheidscijfers in Europa het resultaat zijn van het uitstel van ouderschap (aangeduid als ‘tempo effect’) of van een daling van de vruchtbaarheidsniveau (aangeduid als ‘quantum effect’). Het uitstellen van ouderschap verstoort de periode vruchtbaarheid. De verstoring houdt op zodra de leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen stabiliseert. Een gevolg is dat vruchtbaarheids-indicatoren die transversaal gemeten worden een verkeerd beeld kunnen geven van de vruchtbaarheid. Deze studie besteedt relatief veel aandacht aan methodologie aspecten van vruchtbaarheidsindicatoren en aan alternatieven voor de veel gebruikte TFR. De andere onderwerpen die in deze studie aan bod komen, namelijk analyse en projectie van kinderloosheid in Europa and de Verenigde Staten en een analyse en interpretatie van vruchtbaarheidsveranderingen in Centraal en Oost Europa, zijn aan het uitstel van het ouderschap gerelateerd.

Het onderzoek werd verricht in het kader van het project ‘Naar een scenariomodel voor economische determinanten van Europese bevolkingsdynamiek’, dat werd gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) [project nummer A 510-03-901]. Het doel van het project was een beter inzicht te verkrijgen in de determinanten van demografische processen (vruchtbaarheid, sterfte, binnenlandse en buitenlandse migratie, en de interactie tussen deze processen) met het oog op een betere theoretische en empirische onderbouwing van demografische scenario’s voor Europa en de Europese regio’s. Het onderzoek waarover in dit boek wordt gerapporteerd is gericht op de meest markante aspecten van de vruchtbaarheidstrends in Europa: lage en zeer lage periode vruchtbaarheid, uitstel van het eerste kind, en de dramatische transformatie van het gezin in Centraal en Oost Europa. Indien de gegevens dat toelaten wordt een gedetailleerd beeld gegeven van trends per land. Een grote verscheidenheid aan statistische gegevens wordt gebruikt, afkomstig van meerdere bronnen. Naast een bespreking van markante trends leidt deze studie tot inzicht in mogelijke toekomstige ontwikkelingen en scenario’s.

Opzet van de studie en overzicht van de voornaamste bevindingen

Het inleidend **Hoofdstuk 1** biedt een overzicht van het boek. **Hoofdstuk 2** bespreekt theorieën, verklaringen, en empirische bevindingen die betrekking hebben op het uitstel van het eerste kind. Aan de orde komen de effecten van onderwijs, de combinatie van arbeid en zorg, de invloed van werkloosheid en van verscheidene vormen van onzekerheid die het moderne leven kenmerken, het veranderende karakter van partner relaties, en de invloed van de beschikbaarheid van contraceptiva, in het bijzonder de pil. In dit hoofdstuk wordt het belang geschetst van een levensloopbenadering, waarin verschillende levensdomeinen met elkaar in verband worden gebracht waardoor een samenhangend beeld ontstaat van de achtergronden van het uitstel van het eerste kind. Normen ten aanzien van ouderschap zijn aanzienlijk veranderd; het belang van ouderschap en gezinsrelaties in het leven van mensen is gedaald en de leeftijdsnormen t.a.v. kinderen krijgen gelden minder dan voorheen. Tegelijk wordt een aantal voorwaarden voor gezinsvorming als belangrijk ervaren: een afgeronde opleiding, een betaalde baan, een stabiele relatie, en een voldoende vermogen. De hogere verwachtingen t.a.v. de materiële welstand voorafgaand aan ouderschap en de geringere duurzaamheid van partner relaties maken de beslissing voor ouderschap aanzienlijk moeilijker. Veel mensen beschouwen het uitstel van ouderschap een uitweg uit een situatie van botsende preferenties en een onmogelijkheid om de huidige leefstijl en ouderschap te combineren.

Hoofdstuk 3 is empirisch van aard. Het is een comparatief onderzoek van het uitstelgedrag in Europese landen vanaf de jaren zeventig, met sporadisch een vergelijking met de Verenigde Staten en Japan. De trend analyse vormt een basis voor de studie van specifieke onderwerpen, zoals de convergentie van verschillen tussen landen en binnen landen in de leeftijd bij de geboorte van het eerste kind. Het recente uitstel van ouderschap is uniek indien die trend wordt vergeleken met twee andere verschuivingen in de timing van het eerste kind in industriële landen in de 20ste eeuw – de hoge leeftijd bij gezinsvorming tijdens de depressie van de jaren dertig en de vruchtbaarheid op jongere leeftijd in de jaren vijftig en zestig. In Spanje en Italië wordt het ouderschap langer uitgesteld dan elders in Europa. De meeste vrouwen die het eerste kind uitstellen krijgen een kind op latere leeftijd. Dat patroon, dat wordt aangeduid als ‘recuperatie’, wordt recentelijk ook waargenomen in Centraal en Oost Europa, met uitzondering van Polen. De verschillen tussen landen blijven aanzienlijk. In een aantal landen, met name Denemarken, Nederland, Noorwegen, Spanje en Zweden is de kans op een eerste kind na leeftijd 30 hoog. Aan de hand van een eenvoudig simulatiemodel wordt aangetoond dat de veel gebruikte TFR een vertekend beeld geeft van het vruchtbaarheidsniveau wanneer kinderen worden uitgesteld en wanneer uitstel wordt gevolgd door recuperatie.

Het meten van periode vruchtbaarheid stelt een aantal methodologische problemen. **Hoofdstuk 4** bespreekt de effecten van de timing van het eerste en volgende kinderen op

periode vruchtbaarheidsmaten. Daartoe worden gedetailleerde gegevens gebruikt van periode en cohort vruchtbaarheid in vier landen van Europa: Italië, Nederland, Tsjechië en Zweden. De voor- en nadelen van alternatieve indicatoren van periode vruchtbaarheid worden besproken – de totale vruchtbaarheidsindices gebaseerd op leeftijds- en pariteitsspecifieke vruchtbaarheidscijfers en de recent ontwikkelde methoden voor correctie van periode vruchtbaarheidsmaten. De empirische analyse is in hoofdzaak gericht op een vergelijking van periode vruchtbaarheid en de verwante indicatoren van cohort vruchtbaarheid in perioden waarin het eerste kind aanzienlijk wordt uitgesteld. Het is immers in die perioden dat de verschillen tussen periodematen en cohortmaten het grootst zijn. Het empirisch onderzoek leert dat geen van de alternatieve indicatoren van periode vruchtbaarheid het vruchtbaarheidsniveau (quantum) echt goed meet.

Gezinsvorming is een sequentieel proces. Bij de keuze voor een tweede of derde kind kunnen andere factoren van belang zijn dan bij de keuze van het eerste kind. Deze studie blijft voornamelijk beperkt tot het eerste kind. **Hoofdstuk 5** belicht de mate van kinderloosheid in 16 Europese landen en de Verenigde Staten. Tevens wordt een raming gepresenteerd van het aandeel van vrouwen geboren tussen 1940 en 1975 dat kinderloos blijft. Voor vrouwen geboren na 1955 worden twee scenario's besproken. Deze scenario's stellen een grote toename van kinderloosheid in het vooruitzicht in landen van Centraal en Oost Europa. De kinderloosheid zal echter niet het niveau van 30 procent bereiken dat op veel plaatsen aan het begin van de 20e eeuw werd waargenomen. In het scenario van grote kinderloosheid wordt verwacht dat 23 tot 28 procent van de vrouwen geboren in 1975 kinderloos blijven en dat de hoogste kinderloosheid optreedt in Oostenrijk, Engeland en Wales, Finland, (West) Duitsland, Italië en Polen. Het scenario van geringe kinderloosheid leidt tot 22 – 23 procent kinderloze vrouwen in deze landen. Het meest markante resultaat van deze scenario-analyse is de verwachte daling van kinderloosheid in de Verenigde Staten, een trend die in scherp contrast staat met de trend in Europa.

In dit onderzoek blijft de gedetailleerde analyse van de periode vruchtbaarheid beperkt tot het eerste kind. Toch wordt in **Hoofdstuk 6** een poging ondernomen om, met behulp van de methode van Bongaarts en Feeney (1998), de effecten te meten van vertekeningen in de timing van vruchtbaarheid op de TFR. Het onderzoek betreft de periode 1995 – 2000. De analyse toont aan dat geen van de landen van Europa de extreem lage vruchtbaarheid (TFR lager dan 1.3) bereikt zou hebben zonder uitstel van het eerste en de volgende kinderen. Deze vaststelling is een indicatie dat de extreem lage vruchtbaarheid een tijdelijk fenomeen is en een direct gevolg van het uitstelgedrag. Naar verwachting zullen in vrijwel alle landen van Europa de periode en de cohort vruchtbaarheid beneden het vervangingsniveau blijven en grote verschillen tussen landen zullen blijven bestaan. Oostenrijk, Duitsland, Europese landen van de voormalige Sovjet Unie, Bulgarije, Roemenië, en de meeste Zuid Europese landen vormen een heterogene groep van landen met lage vruchtbaarheid, met belangrijke gevolgen voor vergrijzing en daling van de bevolking.

Dramatische veranderingen in periode vruchtbaarheid werden waargenomen in de post-communistische landen van Europa. In minder dan 10 jaar na de val van het communisme, veranderende het vruchtbaarheidsniveau in de landen van Centraal en Oost Europa van ‘hoog’ tot extreem laag, ten minste wanneer het vruchtbaarheidsniveau wordt uitgedrukt in gangbare vruchtbaarheidsindicatoren zoals de TFR. Een gedetailleerd beeld van die vruchtbaarheidsdaling wordt geschetst in **Hoofdstuk 7**. In het hoofdstuk wordt de overheersende opvatting aangevochten dat de sterke daling van de vruchtbaarheidscijfers in deze regio een uniforme ‘shok’ reactie was op de sociale en economische transformatie. De empirische analyse laat grote regionale verschillen zien in het traject dat werd gevolgd naar lage vruchtbaarheid. In Centraal Europa, en in het bijzonder in de Baltische staten, was de daling van de periode vruchtbaarheid overwegend het resultaat van het uitstel van kinderen (tempo) door een groot deel van de bevolking en was minder het gevolg van een gering vruchtbaarheidsniveau (quantum). In de Europese landen van de voormalige Sovjet Unie daarentegen werd tot aan het einde van de jaren negentig het eerste kind niet uitgesteld. In die landen was de vruchtbaarheidsdaling overwegend het gevolg van een lager vruchtbaarheidsniveau (quantum). In die landen, evenals in Bulgarije en Roemenië, werd veel minder dan voorheen gekozen voor een tweede kind waardoor het aandeel één-kind gezinnen aanzienlijk steeg. De analyse in Hoofdstuk 7 laat grote en toenemende verschillen zien tussen de landen van Centraal en Oost Europa.

Niettegenstaande de grote diversiteit is de overwegende trend in landen van Centraal en Oost Europa een uitstel van het ouderschap, een grotere kinderloosheid, een lager vruchtbaarheidsniveau (quantum), en toenemende verschillen in gezinsgrootte en timing van geboorten. **Hoofdstuk 8** onderzoekt de achtergronden van die trend. Het vruchtbaarheidspatroon dat die landen tot eind jaren tachtig kenmerkten – eerste kind op jonge leeftijd, geringe kinderloosheid, hoog abortuscijfer, en het uniforme vruchtbaarheidspatroon – wordt in verband gebracht met institutionele en economische karakteristieken van communistische samenlevingen. In de jaren negentig veranderde de situatie snel. Uitbreiding van onderwijs, nieuwe kansen voor zelf-ontplooiing, aanzienlijk grotere beschikbaarheid van contraceptiva, in het bijzonder de pil, toenemende consumptiegerichtheid, veranderingen in het karakter van het gezin, en de grotere spanning tussen betaald werk en ouderschap vormen de voornaamste factoren die de kinderwens in de post-communistische landen van Europa hebben beïnvloed.

Het afsluitend **Hoofdstuk 9** vat de voornaamste bevindingen samen en schetst de betekenis van de bevindingen voor de toekomstige ontwikkeling van de periode vruchtbaarheid in Europa en de demografische consequenties.